

Ruimtelijke kwaliteit
zorgen om, zorgen voor

uit

Fu*tura*

Ten behoeve van het essay 'Ruimtelijke kwaliteit: zorgen om, zorgen voor' hebben de auteurs Judith Lekkerkerker en Guido Wallagh de directeuren van de verschillende Futuracorporaties geïnterviewd. Tijdens deze interviews is een aantal boeiende uitspraken gedaan over de definiëring van ruimtelijke kwaliteit, hoe ruimtelijke kwaliteit in de dagelijkse Brabantse praktijk wordt of kan worden toegepast en over opdrachtgeverschap. Ook is gesproken over stedenbouw en architectuur, twee vakgebieden die direct op het netvlies staan wanneer het gaat over ruimtelijke kwaliteit. Een compilatie van opvallende en prikkelende uitspraken is op de linker pagina's opgenomen.

Bewoners, beleidsmakers en bestuurders in Brabant dragen ruimtelijke kwaliteit een warm hart toe. Niet alleen in woord, maar ook in daad zorgen zij er voor dat de woon-, werk- en leefomgeving gebruikswaarde, belevingswaarde en toekomstwaarde hebben. Tegelijkertijd zijn er ook zorgen om de ruimtelijke kwaliteit. Wat moet nu wel en juist niet vastgelegd worden in structuurvisies, die de nieuwe Wet ruimtelijke ordening sinds kort verplicht stelt? Welke rol kunnen corporaties spelen als het gaat om ruimtelijke kwaliteit in gebiedsgerichte samenwerking? Hoe zijn de vele initiatieven van de Futuracorporaties meer dan de optelsom der delen? Wat verwachten huurders en ketenpartners van de Futuracorporaties?

Zie hier de paradoxale situatie als het gaat om ruimtelijke kwaliteit: men zorgt voor ruimtelijk kwaliteit en men heeft er zorgen om. Dit essay biedt aanknopingspunten voor antwoorden en een aanzet voor een gemeenschappelijke strategie van de Futuracorporaties.

Voorop staat dat je weet wat je wilt bereiken, het ontwerp is hier een afgeleide van. In het weten wat je wilt bereiken, gaat het om inzicht in het DNA van een locatie, in de mentale betekenis van plekken bij omwonenden, om duidelijkheid over het gevoel of het klimaat dat je op een bepaalde plek wilt bereiken. En uiteraard om het programma, ofwel de aanleiding om op een plek te zijn of er naar toe te gaan. ... Het antwoord op deze vooral niet-fysieke vragen vormt wat mij betreft de basis voor ruimtelijke kwaliteit, waarbij het vervolgens de kunst is om dit niet eendimensionaal en extreem vertaald te krijgen in een ontwerp. WonenBreburg hecht grote waarde aan deze stapsgewijze aanpak: eerst zelf formuleren van een visie, daarna betrokkenen raadplegen, vervolgens het aanscherpen met belangstellenden en pas dan ontwerpers benaderen. (Dunnewijk)

Ruimtelijke kwaliteit ontstaat door een juiste balans te vinden tussen de plek, het programma en het ontwerp. Het is het schakelmoment van stedenbouw naar architectuur, waarbij de opdrachtgever en de ontwerpers moeten bewijzen in staat te zijn het gevoel van de plek in een programma van eisen en ontwerp om te kunnen zetten. (Westra)

De kenmerken van ruimtelijke kwaliteit

Hoge verwachtingen

Straten, pleinen, wijken, steden, buitengebieden. Ze zijn vaak een onderdeel van ons leven, onszelf en onze geschiedenis geworden. Of het nu de woning of de straat is waar we zijn opgegroeid, het plein waar we de eerste kus gaven, de wijk waar we graag zouden willen wonen, de stad die we vaak bezoeken of het buitengebied waar we genieten van rust en ruimte.

Niet alleen individueel, maar ook als samenleving stellen we hoge eisen aan onze omgeving. De woon-, werk- en leefomgeving moet functioneel zijn, maar moet als het even kan ook mooi, herkenbaar en onderscheidend zijn, een eigen (cultuur-historische) identiteit hebben en aanpasbaar zijn aan de huidige en toekomstige eisen van de tijd. Of, onder verwijzing naar de begrippen die Vitruvius rond 60 voor Christus al gebruikte om de kwaliteit van een bouwwerk te omschrijven: de woon-, werk- en leefomgeving moet gebruikswaarde, belevingswaarde en toekomstwaarde hebben.

Het zijn deze drie begrippen die in de meer recente literatuur opduiken als het gaat om het duiden van ruimtelijke kwaliteit. Drie begrippen die op het eerste gezicht geheel voor zichzelf spreken, maar niets is minder waar. De drie begrippen blijken eerder vooral een bron te zijn voor Babylonische spraakverwarringen, theoretische verhandelingen en beladen discussies. Een nadere begripsduiding is dan ook op zijn plaats om specifieker te maken wat nu met ruimtelijke kwaliteit wordt bedoeld.

Context en belangen

Ruimtelijke kwaliteit is per definitie een normatief begrip, waarbij ook nog eens sterk afhankelijk is of het vanuit zijn ruimtelijke, temporele of maatschappelijke context wordt beschouwd. Wat de ruimtelijke context betreft, gaat ruimtelijke kwaliteit om eigenschappen van de locatie zelf, maar zeker ook om de ligging ten opzichte van en de wisselwerking met andere locaties. Wat de temporele context betreft, zal sprake zijn van ruimtelijke kwaliteit als de omgeving voldoet aan hedendaagse eisen, bij voorkeur op zo'n wijze dat hierbij ook rekening is gehouden met het verleden en (aanpasbaarheid aan) de toekomst; het zogenoemde doorgaande verhaal van verleden, heden en toekomst. En wat de maatschappelijke context betreft, zal een omgeving ruimtelijke kwaliteit worden toegeschreven wanneer deze voldoet aan publiek en/of privaat erkende belangen.

Door ruimtelijke kwaliteit te plaatsen in zijn ruimtelijke, temporele en maatschappelijke context zijn Hooimeijer c.s. (2001) erin geslaagd het begrip niet alleen verder te conceptualiseren, maar vooral ook te operationaliseren. In een simpele, maar uitermate doeltreffende matrix hebben voornoemde auteurs ruimtelijke kwaliteit uiteen gelegd naar aan de ene kant waarden (i.c.: gebruikswaarde, belevingswaarde en toekomstwaarde) en aan de andere kant belangen (i.c.: economische, sociale, ecologische en culturele belangen).

	Economisch belang	Sociaal belang	Ecologisch belang	Cultureel belang
Gebruikswaarde	Allocatie-efficiency	Toegang	Veiligheid, Hinder	Keuzevrijheid
	Bereikbaarheid	Verdeling	Verontreiniging	Verscheidenheid
	Externe effecten	Deelname	Verdroging	Ontmoeting
	Multi-purpose	Keuze	Versnippering	
Belevingswaarde	Imago	Ongelijkheid	Ruimte, Rust	Eigenheid
	Attractiviteit	Verbondenheid	Schoonheid	Schoonheid
		Veiligheid	Gezondheid	Contrast
Toekomstwaarde	Stabiliteit/flexibiliteit	Insluiting	Voorraden	Erfgoed
	Agglomeratie	Cultures of poverty	Ecosystemen	Integratie
	Cumulatieve attractie			Vernieuwing

Ruimtelijke kwaliteit geoperationaliseerd
(bron: Hooimeijer c.s., 2001)

Door de waarden in een matrix te kruisen met belangen zijn voornoemde auteurs in staat geweest om concrete(re) kenmerken aan ruimtelijke kwaliteit te geven (zie matrix linker pagina). En misschien nog wel belangrijker hierdoor veel meer partijen aan te spreken. Immers, door waarden te koppelen aan belangen wordt ruimtelijke kwaliteit uit het, af en toe wel zeer elitaire en dominante, domein van ontwerpers gehaald en worden veel meer partijen (waaronder corporaties) verantwoordelijk gemaakt voor het realiseren en borgen van ruimtelijke kwaliteit.

Succes- en faalfactoren

De ontwikkeling van de matrix is een reactie op de ontstane uitvoeringspraktijk. Een praktijk die weliswaar vooral op het lokale schaalniveau handen en voeten heeft gekregen en nog altijd krijgt, maar in belangrijke mate geïnitieerd is door het rijk. In de Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening (1988) is het rijksbeleid van ons land immers niet louter meer benaderd als het zorgvuldig afstemmen van verschillende sectorale ruimteclaims, maar werd het nastreven van ruimtelijke kwaliteit nadrukkelijk gepropageerd. Om dit pleidooi kracht bij te zetten, werd het figuur van voorbeeldplannen geïntroduceerd en zijn begin jaren negentig meerjarig door het gehele land financiële en meer inhoudelijke impulsen gegeven aan projecten gericht op het duiden en realiseren van ruimtelijke kwaliteit. Projecten die overigens vaak betrekking hadden op de herinrichting van de openbare ruimte.

Door 'al werkende weg' kwaliteit op locatie te realiseren, kwam naast het onderscheid naar waarden en belangen nog een derde aspect nadrukkelijker onder de aandacht. En dat was de procesgang, ofwel: de wijze waarop de ruimtelijke planvorming en feitelijke ontwikkeling doorlopen zouden moeten worden om ruimtelijke kwaliteit van papier in praktijk te brengen. In deze expliciete aandacht voor de procesgang kwamen drie kritische succes- en faalfactoren naar voren. Succes- en faalfactoren die tot op de dag van vandaag als uiterst relevant beschouwd kunnen worden.

Ten eerste het belang om ruimtelijke kwaliteit in de verschillende fasen van de ruimtelijke planvorming en ontwikkeling specifiek te duiden. Per fase roept ruimtelijke kwaliteit als het ware een eigen opgave op. In de initiatiefase gaat het dan om 'streven': het zoeken naar waarden, doelen en strevingen die belangrijk worden geacht voor de ontwikkeling van een gebied op langere termijn. In de planfase gaat het om het 'plannen': zoeken naar welke kwaliteiten in een gebied, al dan niet in combinatie met elkaar, gebruikt en ontwikkeld kunnen worden. In de uitvoeringsfase gaat het om het 'maken': projecten formuleren, risico's in beeld brengen en bovenal zorgen dat direct betrokkenen enthousiast worden en blijven. En in de exploitatiefase gaat het om 'beleven'.

Ten tweede het belang om het handelingsperspectief (soms trouwens veranderend per fase) te expliciteren. Ofwel: om wiens ruimtelijke kwaliteit gaat het nu eigenlijk? Gaat het om de ruimtelijke kwaliteit die de overheid beoogt? Gaat het om de ruimtelijke kwaliteit die de markt ambieert? Gaat het om de ruimtelijke kwaliteit die aansluit op de wensen van eindgebruiker en wie zijn dat dan? Of gaat het om de ruimtelijke kwaliteit die tot stand komt in het spel tussen publiek,

Functionele kwaliteit – hetgeen in mijn visie het goed verknopen van activiteiten en partijen is – leidt uiteraard nog niet automatisch tot ruimtelijke kwaliteit. Wat tevens nodig is, is een goed doorlopen proces met als resultaat een concept waar activiteiten en partijen optimaal verknoopt zijn, een stedenbouwkundig plan dat deze verknoping in zijn omgeving verwelkomt en condities om het resultaat ook professioneel en toegewijd te beheren. Tevens moet er een gezonde economische basis zijn. ... Ofwel: ruimtelijke kwaliteit is een resultante van functionele kwaliteit, proceskwaliteit en economische kwaliteit. (Gruijters)

Dat ruimtelijke kwaliteit en functionele kwaliteit op gespannen voet zouden staan, is mijns inziens een schijntegenstelling. Er is altijd ruimtelijke kwaliteit te realiseren, zeker wanneer opdrachtgevers in staat zijn om ontwerpers, die een natuurlijke drang hebben om iconen te ontwerpen, in het gareel te houden. In het algemeen bouw je geen iconen, maar ontstaan deze in de loop der tijd. (Westra)

privaat en particulier?

En ten derde werd in diezelfde uitvoeringspraktijk duidelijk dat bij investeringsbeslissingen rond ruimtelijke kwaliteit het gevaar op de loer lag om vooral de nadruk te leggen op korte termijn attractiviteit, zonder aandacht voor de uniciteit en toekomstwaarde van een plek. Door eenzijdig het accent te leggen op gebruikswaarde dreigde vervlakking en zou, zo werd geconstateerd, de meervoudige betekenis van ruimtelijke kwaliteit verloren gaan. Ofwel: zorg dat ruimtelijke kwaliteit vooral gebruiks-, belevings- en toekomstwaarde borgt. Een pleidooi dat door sommigen vooral is opgepakt door het publiek opdrachtgeverschap te benadrukken.

Bestandsopname

Als we de Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening beschouwen als een startpunt waarop, zowel in het beleid als in de praktijk, ruimtelijke kwaliteit steeds nadrukkelijker in de aandacht is komen te staan, zijn we inmiddels twee decennia verder. In deze twee decennia heeft Nederland, als gevolg van maatschappelijke en economische ontwikkelingen, een ware metamorfose ondergaan. Binnensteden zijn 'uit' steden geworden. Uit roulatie geraakte brownfields zijn woonwijken geworden. Woonwijken zijn woon-, werk- en vrijetijdsgebieden geworden. Buitengebieden zijn woonwijken en bedrijventerreinen geworden. Op water wordt inmiddels steeds meer gewoond. En daar waar wij wonen, moeten wij ruimte voor water creëren.

De ruimtelijke dynamiek, de Nederlandse traditie van maakbaarheid en de steeds sterkere koppeling van cultuurhistorie aan actuele ontwerp- en ontwikkelingsopgaven zijn niet of nauwelijks los te zien van ons streven naar ruimtelijke kwaliteit. Staan wij in Nederland vooral bekend om de kwaliteit van onze omgeving te betwisten en/of te bekritisieren – denk aan de bekende, soms terechte, maar zeker ook vaak wat overdreven klaagzang over standaard woonwijken, inwisselbare winkelgebieden en eenzijdig samengestelde bedrijventerreinen –, in het buitenland staan wij juist te boek als een land dat structureel investeert in ruimtelijke kwaliteit. Altijd goed om onze kritische blik ook af en toe eens wat te relativieren, toch? Want wie onze binnensteden, woonwijken en buitengebieden vergelijkt met twintig jaar geleden moet toch wel onderkennen dat behoorlijk veel ruimtelijke kwaliteit gerealiseerd is. Of althans de intentie is geweest dit te bereiken.

Tegelijkertijd lijkt het debat over wat ruimtelijke kwaliteit nu is, wie hiervoor verantwoordelijk is en welke procesgang gevolgd moet worden om tot ruimtelijke kwaliteit te komen – getuige bijvoorbeeld het atelier in het kader van de visieontwikkeling voor BrabantStad of het beleidsprogramma Mooi Nederland van het rijk – nog even actueel. Zo lijkt het uiteenleggen van het begrip ruimtelijke kwaliteit in gebruiks-, belevings- en toekomstwaarde vooral een theoretische discussie gebleven, terwijl dit onderscheid in het motiveren van keuzes en (investerings) beslissingen in de praktijk een belangrijke steun in de rug zou kunnen zijn. Zo lijkt het uiteenleggen van het begrip ruimtelijke kwaliteit naar belangen behulpzaam te zijn in het adresseren van betrokken en verantwoordelijke partijen, ook weer als

In een tijd waar, zeker sinds de introductie van google earth, steeds meer van achter het bureau gewerkt wordt, moet te allen tijde gezorgd worden om vooral naar de locatie toe te gaan. Dit is in mijn beleving vaak een bijna meditatief moment, cruciaal voor het conceptualiseren en operationaliseren van ruimtelijke kwaliteit. (Westra)

Wij hechten hierbij in het bijzonder waarde aan (plekken voor) creativiteit, aan innovatie, aan het leggen van organisatorische, ruimtelijke en inhoudelijke verbindingen en aan het lef om ons te onderscheiden. Onderscheid in lijn met de historie van de stad en de samenleving, maar zeker ook onderscheid door vernieuwing en het experiment. (Dunnewijk)

het gaat om het maken van keuzes en (investerings)beslissingen, maar een dergelijke meer systematische benadering zien wij in de praktijk evenmin terug. En zo lijken de procesvoorwaarden met hun kritische succes- en faalfactoren om te komen tot ruimtelijke kwaliteit in de praktijk te vaak ondergesneeuwd te raken door incrementele en soms weinig doordachte processen.

Blijkbaar staan theorie en reflectie nog behoorlijk ver van de praktijk af. Hetgeen de vraag oproept welke discussies en opgaven zich dan in de praktijk afspelen. Het wordt tijd om ons te verplaatsen naar Brabant en de Futuracorporaties.

De kwaliteit van Brabant

Opgaven

Onder de noemers 'Mooi Brabant', 'Schoon Brabant', 'Dynamisch Brabant', 'Perspectiefrijk Brabant', 'Bereikbaar Brabant' en 'Verbindend Brabant' – afkomstig uit de publicatie BrabantStad Mozaïek Metropool (2007) – heeft Brabant zich de komende jaren voor ambitieuze opgaven gesteld. Opgaven met als doel om Midden-Brabant en mogelijk ook West- en Oost-Brabant verder uit te laten groeien tot een sterk internationaal concurrerend en duurzaam stedelijk netwerk.

In zekere zin is deze doelstelling vergelijkbaar met die van van andere stedelijke netwerken in ons land, totdat wij ons realiseren dat Brabant hier toch echt zijn eigen invulling aan geeft. Namelijk door aan de primair functionele opgaven drie kwalitatieve voorwaarden te verbinden, waaraan vervolgens ook toegewijd en consciëntieus uitvoering wordt gegeven. Ten eerste door op zoek te gaan naar de eigenheid van Brabant. Ten tweede om deze eigenheid in te zetten van ruimtelijke, sociaalculturele en economische investeringen te maken. En ten derde door de, in Brabant traditioneel al sterke, samenwerking verder te intensiveren en te verbreden.

Eigenheid

Als eigenheid min of meer synoniem wordt gezien voor (de basis van) kwaliteit, dan getuigt het bewust willen worden van en het vervolgens willen behouden, beleefbaar maken en benutten van eigenheid van een groot kwaliteitsbesef. Brabant neemt, althans dat is de stelling in dit essay, kwaliteit meer dan serieus. Niet alleen in woorden, maar ook in de (investerings)praktijk.

Maar om wat voor kwaliteit gaat het dan? Is er zoiets als Brabantse eigenheid of Brabantse kwaliteit? Wie deze vraag aan de directeurs van de Futuracorporaties voorlegt of recente publicaties als BrabantStad Mozaïek Metropool (2007) of Vreeman's inaugurele rede Het Verhaal van de Stad (2008) leest, krijgt de neiging om dit bevestigend te beantwoorden. Met als belangrijke kanttekening dat het vooral om kenmerken gaat, die in wisselende combinaties vorm en inhoud geven aan wat men als typisch Brabants ervaart.

Aramis AlleeWonen is meer dan een volkshuisvester alleen. Uiteraard moeten wij zorgen voor passende en bereikbare woningbouw, maar wij zien het ook nadrukkelijk als taak om te investeren in leefbaarheid, in het samenleven en in een eigentijdse zorginfrastructuur.
(Van de Ven - De Jong)

Het communiceren over ruimtelijke kwaliteit – in zowel de conceptuele, operationele als gebruiksfase – is ten onrechte een onderbelicht thema. In de fase waarin ruimtelijke kwaliteit gedefinieerd wordt, is het juist van het grootste belang dat de opdrachtgever overbrengt aan de ontwerpers wat zijn bedoeling is en vice versa hoe ontwerpers de opdracht vervolgens interpreteren. Het is het verhaal van de plek, zowel in fysieke als mentale betekenis. Door dit verhaal te vertellen en door te geven, zullen plekken betekenis krijgen en zullen bewoners en anderen er betekenis aan gaan ontleen. Locatiemarketing is in mijn optiek dan ook veel meer dan een reclamecampagne. Het biedt vooral de gelegenheid om het verhaal van de plek en de ambities ermee met de samenleving te delen. (Westra)

Fysiek en sociaal mozaïek

In het duiden van de eigenheid, kwaliteiten en kenmerken van Brabant wordt over het algemeen een onderscheid gemaakt tussen ruimtelijke kwaliteiten en sociaalculturele kwaliteiten die hieraan ten grondslag liggen. Dat wat de ruimtelijke en sociaalculturele kwaliteiten gemeen hebben is 'de menselijke maat'. Brabant kenmerkt zich door zijn kleinschalige schaal, nauw samenhangend met de schaal waarop de samenleving zich manifesteert. Omdat de relaties tussen mensen, maar ook de steden, de dorpen, de grote groengebieden en de open landschappen gelijkmatig verspreid zijn, zonder duidelijke concentraties, vergelijkt men Brabant ook wel eens met een mozaïek. Een fijnmazig mozaïek waar, positief geredeneerd, de stad en het landschap overal aanwezig zijn. En, negatief geredeneerd, bij het uitblijven van scherpe keuzes een amorf geheel van stad en platteland op de loer ligt. Binnen dit mozaïek ontwaren wij essentieel verschillende steden en vitale dorpen met een bruisend verenigingsleven en een rijk voorzieningsniveau. Sommigen menen zelfs dat Brabant niet uit steden en dorpen bestaat, maar uit wijken en buurten.

In de steden en dorpen valt, hoe verschillend deze ook zijn, op dat monumentale kloostercomplexen, imposante kerken en grote fabriekscomplexen gebroederlijk naast kleine en lage bebouwing, waaronder veel woningen, staan. Een historisch gegroeid contrast op het niveau van het individuele gebouw, dat zo kenmerkend is voor Brabant en tot op zekere hoogte ook gekoesterd wordt. Met als neveneffect dat de steden als dorps worden ervaren en de dorpen als stedelijk. Wat de ruimtelijke geleding van Brabant verder zo kenmerkt, is het fijnmazige lokale wegennetwerk en de, op hoger schaalniveau, ruit van snelwegen waardoor Brabant goed bereikbaar is. Daarnaast is het water, via beken en grote kanalen, alom aanwezig.

Als de ruimtelijke geleding in belangrijke mate een resultante is van haar samenleving, is het zinvol ook stil te staan bij de sociaalculturele kwaliteiten van Brabant. Meest genoemd is de gemeenschapszin, tot uitdrukking komend in een sterke sociale verbondenheid, een opvallende continuïteit van mensen, belang hechten aan familiewaarden en soms ook een hang naar traditie.

Ex aequo scoort de samenwerkingsbereidheid in Brabant, die niet zozeer gebaseerd is op meeslepende visies en langetermijn plannen, maar eerder praktisch van aard is als zich kansen of problemen voordoen. Een samenwerkingsbereidheid die zich relatief gemakkelijk vertaalt in publiek-private allianties (veelal duurzaam van aard) en die door sommigen ook verklaard wordt uit het gegeven dat Brabanders vooral gericht zijn op harmonie. In Brabant wordt wat afgepolderd, zo gaat het verhaal. Iedereen tevreden en betrokken houden wordt trouwens door sommigen ook als een doel op zich ervaren. Met, als keerzijde soms, het gemiddelde van het gemiddelde als resultaat.

Derde sociaalculturele kwaliteit van Brabant is het ondernemerschap. De grote variëteit aan bedrijvigheid, zowel in het verleden als nu, is te verklaren uit de nijvere aard van de Brabander. Het is misschien dezelfde karaktereigenschap die bijdraagt aan het innoverend vermogen en de brede belangstelling voor creativiteit, kennis

Juist door de focus op de wijk te richten en zo zes wijkpunten te ontwikkelen, ontstaat nog een tweede opgave. ... Programmatisch gezien, vraagt het ontwikkelen van zes wijkpunten ook een visie op geheel Waalwijk. Immers, waar moet welke functie komen, hoe oriënteren de zes wijkpunten zich ten opzichte van elkaar en wat voor toegevoegde waarde leveren de wijkpunten niet alleen voor de wijk, maar ook voor de gehele stad? Juist door de wijk centraal te stellen, wordt de vraag naar een visie op de stad en op Brabant actueel. ... Terug naar de wijk vraagt dan ook tegelijkertijd om een aansprekende visie op Brabant.
(Gruijters)

Zowel de sterke als zwakke kanten van de stad hebben ertoe bijgedragen dat duurzaam betrokken partijen in Tilburg, zoals Wonen-Breburg, de afgelopen jaren een aansprekende toekomstvisie opgebouwd hebben en dit vertaald hebben in effectieve samenwerkingsverbanden met oog voor het schakelen tussen het schaalniveau van het individu, de wijk en de stad. Samenwerkingsverbanden die, doenerig als wij zijn, tot vele concrete initiatieven hebben geleid en nog zullen gaan leiden.
(Dunnewijk)

en cultuur. Dat Brabant voor 2018 de status van Culturele Hoofdstad ambieert, maar tegelijkertijd al jaren structureel investeert in vele vormen van cultuur, is een blijk van ondernemerschap en een poging om het verschil te maken. Want vaak wordt de eigenzinnigheid van de Brabander eveneens in een adem genoemd. Brabanders raken steeds meer bewust van de omringende kwaliteiten, zijn steeds meer bereid dit ook uit te dragen en willen vervolgens ook wel de ruimte krijgen hier zelf invulling aan te geven. In dit verband past de grote belangstelling voor het particulier en collectief opdrachtgeverschap, waarbij de laatste vorm ook weer opgevat kan worden als de tweede natuur van samenwerken in dit deel van Nederland.

Dwars door al deze kwaliteiten of eigenaardigheden heen, speelt het thema trots, zo wordt in de interviews met de directeuren van de Futuracorporaties veelvuldig benadrukt. Brabanders zijn 'stiekum best wel trots' op zichzelf en hun omgeving, willen zich trots voelen als zij in een omgeving leven waar dit gevoel nog niet vanzelf ontstaat en zijn, door zich steeds meer bewust te worden van de kwaliteiten, ook bereid deze trots uit te stralen. Zij het op z'n Brabants: ietswat ingetogen, gemoedelijk en altijd bewust van zijn omgeving.

Futura en ruimtelijke kwaliteit

Hoe handelen?

De Futuracorporaties signaleren – onder invloed van processen als groei en krimp, nieuwe samenlevingsvragen, de bekende demografische ontwikkelingen als vergrijzing, ontgroening en gezinsverdunding, het toenemend belang van duurzaamheid en het alsmaar heterogener en bewuster worden van de samenleving – een herwaardering van de regionale en lokale verankering. En, in het verlengde hiervan, een steeds nadrukkelijker beroep op de kwaliteit van wonen. Tegelijkertijd zorgen economische ontwikkelingen op mondiaal schaalniveau, waaronder de huidige kredietcrisis, ervoor dat inkomens dalen, kosten hoger worden en investeringsmogelijkheden kleiner. Centrale vraag is nu: hoe binnen deze context te handelen als maatschappelijk ondernemer? Moet juist nu anticyclisch worden geïnvesteerd of zal de focus meer gericht moeten zijn op de kernopgave van de Futuracorporaties; het realiseren van betaalbaar wonen?

Spanning

Dat er een spanning zit tussen het belang van kwaliteit en het garanderen van betaalbaar wonen kan, tegen de achtergrond van de ingrijpende en deels nog onvoorspelbare maatschappelijke en economische ontwikkelingen van dit moment, niet worden ontkend. De Futuracorporaties zullen scherpere keuzes moeten gaan maken, waarbij de ingezette trend om zich te positioneren als maatschappelijke ondernemer in een steeds breder taakveld, het er niet gemakkelijker op maakt. En om de spanning nog verder op te voeren, moet worden vastgesteld dat Futuracorporaties, in lijn van initiatieven als BrabantStad Mozaïek, zich verantwoordelijk voelen om ook hun bijdrage te leveren aan het profileren van de woon-, werk- en leefomgeving op gebiedsniveau, bovenlokaal en zelfs regionaal schaalniveau.

Stadsontwikkeling vraagt om een lange termijnvisie, maar zeker ook om investeringen in het hier en nu. Dat het hierbij niet alleen om investeringen in permanente functies gaat, maar juist ook om tijdelijke functies en (experimentele) initiatieven ligt voor de hand. (Reininga)

Als ik naar onze eigen inzet kijk, maar in zekere zin ook naar vele andere projecten waar bewust gewerkt is aan het realiseren van ruimtelijke kwaliteit, dan moet ik constateren dat na oplevering van projecten en wijken uiteraard getracht wordt de gerealiseerde kwaliteit goed te beheren, maar dat niet of nauwelijks verder onderzoek wordt gedaan naar het gebruik, het maatschappelijk rendement (waardering) en het financiële rendement. Hier laten wij in Nederland duidelijk een steek vallen. Meer systematisch onderzoek naar het effect van ruimtelijke kwaliteit op de (middel)lange termijn is nodig om nieuwe investeringen in ruimtelijke kwaliteit en proceskwaliteit te kunnen blijven garanderen. We hebben als het ware bewijslast nodig, waaruit blijkt dat ruimtelijke kwaliteit het investeren waard is. (Mans)

De Futuracorporaties stellen zichzelf dan ook de nodige vragen. Welke rol kunnen ze als grote vastgoedpartij in deze ontwikkelingen spelen? Wat verwachten huurders en ketenpartners, waar hechte banden mee bestaan, van de Futuracorporaties als het gaat om kwaliteit? Wat betekent het om een goede opdrachtgever te zijn die niet alleen duurzaam vastgoed bouwt, maar ook werkt aan een fysiek en sociaal aantrekkelijke leefomgeving met een hoge ruimtelijke kwaliteit en herkenbare eigenheid? Welke inbreng kunnen de Futuracorporaties leveren op het gebied van gebiedsontwikkeling en de ontwerpogaven op bovenlokaal en regionaal schaalniveau? Hoe haalbaar is kwaliteit de komende jaren?

Brede focus

Om deze vragen te beantwoorden is het allereerst nodig om te omschrijven wat de corporaties verstaan onder ruimtelijke kwaliteit. Uit de interviews met de directeuren van de Futuracorporaties blijken, zoals dit gebruikelijk is als het gaat bij het omschrijven van kwaliteit, verschillende opvattingen te leven. Sommige Futuracorporaties leggen focus op de fysiekrumtelijke dimensie van kwaliteit. Het gaat dan, kort samengevat, om de vormgeving van de gebouwde omgeving en directe woonomgeving. Anderen vinden dat het programma onlosmakelijk onderdeel uitmaakt van ruimtelijke kwaliteit en huldigen een bredere opvatting waarbij zij de sociaaleconomische en fysiekrumtelijke dimensies van ruimtelijke kwaliteit als twee zijden van dezelfde medaille zien. Het begrip ruimtelijke kwaliteit wordt nog breder wanneer ook de procesgang om te komen tot ruimtelijke kwaliteit onderdeel van de omschrijving wordt gemaakt. En ook hier horen wij enkele Futuracorporaties een voorkeur voor uitspreken.

Bij nadere beschouwing liggen de Futuracorporaties misschien minder ver uiteen dan verondersteld. Immers, alle corporaties benadrukken het programmatische belang: zonder programma geen ruimtelijke kwaliteit. Dat, onder verwijzing naar de matrix in het begin van dit essay, voor de Futuracorporaties ruimtelijke kwaliteit een economisch, sociaal en ecologisch belang heeft, lijkt eveneens geen punt van discussie te zijn. En dit is, met het oog op niet alleen de gebruikswaarde, maar zeker ook de belevings- en toekomstwaarde, meer dan terecht.

Misschien schuilt het grootste verschil in wat Futuracorporaties omschrijven als ruimtelijke kwaliteit wel in de culturele dimensie van kwaliteit. Hoever moeten en kunnen corporaties gaan als het gaat om het faciliteren van verscheidenheid, schoonheid en investeringen in erfgoed en de openbare ruimte?

Handelingsperspectief

De vraag of Futuracorporaties een verantwoordelijkheid hebben in de culturele verrijking van Brabant is, in termen zoals omschreven in de matrix, bijna een gewetensvraag. De Futuracorporaties hebben een traditie opgebouwd als het gaat om culturele investeringen. Dit zien zij, onder verwijzing naar de hoogtepunten in de Nederlandse historie van de volkshuisvesting en hun betrokkenheid bij het sociaalculturele leven in Brabant, als een verantwoordelijkheid en uitdaging. Zeker wanneer investeringen in (industriële) erfgoed ook gecombineerd worden met een programmatische verrijking van steden, wijken en buurten. Tegelijkertijd is het de

Voor het initiëren, borgen en up to date houden van ruimtelijke, culturele, economische en sociale kwaliteit zoeken wij samenwerking met gelijkgestemden en proberen wij anderen te beïnvloeden. Juist ook in tijden dat sprake is van (economische) tegenslag mag je van een duurzaam betrokken partij als Singelveste AlleeWonen verwachten dat het kwaliteit hoedt. Ga nu vooral niet inleveren op kwaliteit, maar temporeer desnoods. (Reininga)

Nederland heeft een sterke modernistische traditie als het gaat om stedenbouw, landschapsarchitectuur en architectuur. Deze traditie staat onder professionals en in het buitenland hoog aangeschreven en heeft vele juweeltjes opgeleverd. Helaas neigt het modernisme ook te vaak tot modieuze resultaten, die al snel hun waarde verliezen en nauwelijks in de armen gesloten worden door bewoners. In een omgeving waar vooral anderen moeten wonen, werken en leven, kan je je dit niet permitteren. Ik verzet mij dan ook vaak tegen al te modernistische en modieuze ontwerpen en hecht grotere waarde aan reeds bewezen vormtaal. De revival van woningbouw uit de jaren dertig is mijns inziens geen hype, maar een terechte waardering van en verwijzing naar herkenbare, zorgvuldig vormgegeven en toegankelijke ontwerpen. Door er hedendaagse stijlelementen aan toe te voegen, kan er in deze ontwerpen ook een verwijzing naar deze tijd gemaakt worden, als dat al gewenst is. (Westra)

vraag of, tegen de achtergrond van de kerntaken van corporaties, hier nu een van de prioriteiten moet liggen? Ja en nee is de stelling in dit essay. Ja, als het gaat om schoonheid. Dat wat Futuracorporaties realiseren, moet van duurzame waarde zijn. En dat hoeft, zo benadrukken verschillende gesprekspartners, geen extra investeringen te vragen. Nee, als het gaat om het cultureel en industrieel erfgoed als zodanig. Hiervoor lijkt toch echt de overheid de eerstverantwoordelijke partij te zijn. En daarnaast wordt het tijd om, zoals dit zo succesvol in het buitenland gebeurt, veel gericht en structureel filantropische instellingen te betrekken bij het up to date houden van ons cultureel en industrieel erfgoed. Een sector met letterlijk en figuurlijk ongekende financiële mogelijkheden, zelfs in tijden van economisch zwaar weer, zo stelt bijvoorbeeld hoogleraar filantropie Theo Schuyt.

Dat Futuracorporaties zich terughoudend zouden moeten opstellen bij investeringen in cultureel en industrieel erfgoed is, hoe pijnlijk misschien ook, te motiveren. Zeker met als wenkend alternatief de betrokkenheid van filantropische instellingen. Een herpositionering ten opzichte van investeringen in de openbare ruimte ligt ingewikkelder. De eigenheid, atmosfeer en dus kwaliteit van locaties wordt immers in belangrijke mate bepaald in de wisselwerking tussen openbare ruimte, programma en gebouwde omgeving. Openbare ruimte is niet zelden de smaakmaker. En omdat bij de overheid sprake is van het 'verdelen van schaarste' als het gaat om herinrichting, programmering en onderhoud van openbare ruimte, zijn Futuracorporaties al snel geneigd bij te springen. Zeker ook omdat zij een verantwoordelijkheid hebben op het gebied van leefbaarheid. De vraag is echter of de Futuracorporaties hier niet dichterbij hun kerntaken moeten blijven en het de overheid nu al te gemakkelijk maken.

Als stelling in dit essay wordt geponeerd dat de verantwoordelijkheid op het gebied van leefbaarheid door Futuracorporaties veel effectiever kan zijn door positie te houden en te nemen in het organiseren van het maatschappelijk middenveld en in het conceptualiseren, ontwikkelen en exploiteren van multifunctionele accommodaties als wijkpunten dan in de openbare ruimte. Immers, Futuracorporaties zijn onderdeel van het maatschappelijk middenveld, staan het dichtst bij andere partners uit dit maatschappelijk middenveld en constateren terecht dat de kwaliteit van wonen steeds meer afhankelijk wordt van het maatschappelijke voorzieningsniveau. Nu de Futuracorporaties steeds duidelijker voor ogen krijgen welke accommodaties en organisatievormen nodig zijn om eigentijdse centra voor ontmoeting, zorg, welzijn, sport en vrije tijd te ontwikkelen, lijkt het logisch deze weg voortvarend voort te zetten.

De openbare ruimte is een publiek goed, waarvoor juist de lokale, provinciale en nationale overheden meer verantwoordelijkheid zouden moeten nemen. Dat ten aanzien van de (her)inrichting en het onderhoud van de openbare ruimte sprake is van het 'verdelen van schaarste' getuigt van een publieke armoede, dat een rijk land als Nederland niet waardig is. De overheid weet (dreigende) crises – zoals het klimaatveranderingsbestendig maken van Nederland of de kredietcrisis – alert, innovatief en duurzaam te bezweren. Waarom niet dit organiserend en financieel vermogen inzetten in de openbare ruimte? Het maatschappelijke en politieke

Het is te gemakkelijk om de keuze voor historiserende architectuur af te doen als behoudzucht of een hang naar een romantisch verleden dat nooit op deze plek in Eindhoven heeft plaats gevonden. Dat is een te elitaire opvatting, die ook niet recht doet aan de argumenten die bewoners aandragen om hun ambitie rondom ruimtelijke kwaliteit te onderbouwen. De historiserende architectuur en ook de traditionele stedenbouwkundige opzet van de wijk roepen vooral herkenbaarheid op. Naar verwachting komt dan ook zo'n 60% van alle bewoners na herstructurering terug. Blijkbaar slaagt de moderne stedenbouw en architectuur er nog niet in om met een meer eigentijdse vormtaal dezelfde gevoelswaarde op te roepen. Hier ligt voor de ontwerpende disciplines echt nog een opgave, want het kan toch niet zo zijn dat het terug grijpen naar herkenbare en klassieke elementen, gebouwen en structuren het enige antwoord is op de wens naar geborgenheid, warmte en herkenbaarheid? (Mans)

debat vindt hierover nauwelijks plaats, omdat zich vooralsnog geen probleemgevoel aandient. De openbare ruimte is van iedereen en dus van niemand, met een bedenkelijke kwaliteit en waardering als resultaat. Het wordt dan ook tijd om dit debat, bijvoorbeeld vanuit de corporatiesector en hun huurders, op te stoken. Een uitstekend thema voor de aanstaande lokale en landelijke verkiezingen.

Schakelen tussen schalen

De Futuracorporaties verbreden hun speelveld als het gaat om het waarmaken van hun rol van maatschappelijke ondernemer te midden van het, trouwens sterk in verandering zijnde, maatschappelijke middenveld. Hierin kunnen de Futuracorporaties – met hun lokale wortels en hun ervaring op het gebied van professionalisering en herijking na de bruteringsoperatie – van grote waarde zijn. Tegelijkertijd vragen de overheden aan de Futuracorporaties om partner te worden in het verder profileren van Brabant op bovenlokaal en regionaal schaalniveau. Wat zijn die corporaties toch geliefd. Maar gaat het wel om echte liefde?

Hier en daar wordt twijfel opgetekend of het bovenlokale en regionale schaalniveau nu het schaalniveau is waarop Futuracorporaties actief moeten opereren. Want, als Futuracorporaties iets doen, wil men dit niet half doen, zo wordt gesteld. De twijfel heeft wellicht iets te maken met capaciteit – 'we hebben het al zo druk' –, maar lijkt vooral gevoed te worden door het gegeven dat de Futuracorporaties van mening zijn het meest nodig en effectief te zijn op het schaalniveau van de buurt en de wijk. Zo dicht mogelijk op de opgave en onze huurders, dat is het devies. Hetgeen een Futuracorporatie zelfs ertoe brengt om zich organisatorisch te hervormen tot wijkcorporatie.

Focus leggen op de buurt en de wijk zal een nieuwe vraag oproepen. Immers, hoe verhouden de buurten en wijken zich op een hoger schaalniveau tot elkaar en welke investeringen zullen waar moeten worden geconcentreerd. Een vraag die voortkomt uit de ambitie (en de noodzaak) om vooral verschillen te maken. Verschillen die in belangrijke mate bijdragen aan de kwaliteit van wonen, werken en leven. En dus is door verschillende Futuracorporaties al een start gemaakt met het opschalen, zeker op het schaalniveau van de stad. Hierin hebben Futuracorporaties, juist in het belang van hun huurders en de toekomstwaarde van de investeringen, een rol van betekenis. Rest de vraag of dit schakelen tussen schalen nog een abstractieniveau hoger moet, dus op het bovenlokale en regionale schaalniveau. Het feit dat provincie en gemeenten in het kader van de nieuwe Wro met structuurvisies aan de slag gaan, biedt een natuurlijk moment voor de Futuracorporaties om zich als gesprekspartner aan te melden.

Rol in de fase van visieontwikkeling

De ruimtelijke ordening in ons land is in de ban van het maken van structuurvisies, ofwel van strategische nota's waarin de overheid aangeeft wat het met (delen van) steden en provincies wil en hoe zij dit georganiseerd wil zien. Er is sprake van een revival op dit vlak, omdat wij voorheen een beetje afscheid leken te hebben genomen van het maken van abstracte nota's en toekomstvisies. De nieuwe Wet ruimtelijke ordening stelt gemeenten en provincies echter verplicht om structuur-

Ruimtelijke kwaliteit moet dienend zijn aan functionele kwaliteit. Dat is de grondgedachte achter de wijkpunten en onze wijkaanpak, maar helaas matchen onze ambities niet altijd met de stedenbouwkundige praktijk. Stedenbouw wordt nog te vaak solitair bedreven, zonder kennis van het programma en de vanuit maatschappelijk oogpunt bezien gewenste ruimtelijke organisatie. (Gruijters)

Bewoners plaatsen in de rol van opdrachtgever is voor iedereen nieuw. Vier belangrijke lessen zijn te trekken:

- Ten eerste het cruciale moment van het voorlopig ontwerp.
- Ten tweede de positie van een beeldkwaliteitsplan.
- Ten derde de tijdshorizon. Herstructureeringsprocessen hebben een lange adem.
- En ten vierde een nadere bezinning op de rol van collectieve en particuliere opdrachtgevers. (Mans)

visies te maken, maar misschien nog wel belangrijker: partijen zien hier ook weer de waarde in. Met name, en hiermee vervallen wij in herhaling, door zich ook op lokale en bovenlokale schaalniveaus duidelijker bewust te worden van de eigenheid en het onderscheidend vermogen. Het bewust worden van ruimtelijke en sociaalculturele kwaliteit is dus duidelijk weer in de lift. Dat Futuracorporaties hierin, gegeven hun duurzame verbintenis en hechte relaties, een duidelijke mening en ook belang hebben, lijkt niet meer dan logisch. Positie innemen voorin planvormingsprocessen, door bijvoorbeeld prioriteiten aan te dragen waardoor investeringen op het bovenlokale schaalniveau ook zichtbaar en beleefbaar doorwerken in buurten en wijken, lijkt meer dan het overwegen waard.

Herpositionering

Futuracorporaties zorgen voor ruimtelijke kwaliteit. Tegelijkertijd leven er zorgen om de ruimtelijke kwaliteit. Niet in de laatste plaats omdat het begrip ruimtelijke kwaliteit zo diffuus is, corporaties zich integraal verantwoordelijk voelen voor de korte en langetermijn attractiviteit van de woon-, werk- en leefomgeving van hun huurders en in het speelveld van vele partijen corporaties bovengemiddeld aangesproken worden (en voelen) op het realiseren van ruimtelijke kwaliteit. Dit 'zorgen om, zorgen voor' is eerder in dit essay de paradox van ruimtelijke kwaliteit genoemd.

En daarom is in dit essay voor de Futuracorporaties gezocht naar de meest effectieve en bij de taakstelling passende weg om, in het speelveld van vele andere partijen, ruimtelijke kwaliteit 'te maken' en te borgen. Gesteld wordt dat ruimtelijke kwaliteit vraagt om te schakelen tussen schalen, waarbij de corporaties de komende tijd een nadrukkelijke rol van betekenis kunnen en misschien ook wel moeten vervullen in de fase van (structuur)visieontwikkeling. Daarnaast wordt gesteld dat ruimtelijke kwaliteit meerdimensionaal is, omdat de gebruiks-, belevings- en toekomstwaarde van wijken waar men positie heeft, vraagt om het in ieder geval behartigen van economische, sociale en ecologische belangen. Tot slot wordt gesteld dat de corporaties zich als maatschappelijk ondernemer vanuit hun expertise en mogelijkheden naast het wonen meer richten op het maatschappelijke voorzieningenniveau, terwijl de overheid primair aan de lat zou moeten staan voor de culturele belangen die er zijn in de openbare ruimte en het cultuurhistorisch erfgoed. Met als verwachting dat in deze rolverdeling de zorgen om ruimtelijke kwaliteit afnemen en partijen – ieder met hun eigen verantwoordelijkheid en competenties – gedreven en gericht verder kunnen blijven zorgen voor ruimtelijke kwaliteit.

Gebruikte literatuur

Breda, Eindhoven, Helmond, 's-Hertogenbosch, Tilburg en Provincie Noord-Brabant (2008), *Samen investeren in BrabantStad; meerjarenprogramma BrabantStad 2008/2012*, 's-Hertogenbosch

Dauvellier, P., Luttik, J. (2003), *Ruimtelijke kwaliteit in praktijk; evaluatie van vier practica ruimtelijke kwaliteit*, Alterra/Habiforum, Wageningen/Gouda

Duivesteijn, A. en Minderhout, W. (2005) *Vitruvius, waer bestu bleven?; op zoek naar nieuw en krachtig publiek opdrachtgeverschap*, in: *Ruimte in Debat*

Futura (2008), *Doorkiezen in de Brabantse volkshuisvesting; ondernemingsplan 2009 – 2011*, Tilburg

Futura (2008), *Werkplan Futura 2009*, Tilburg

Hooimeijer, P., Kroon, H., en Luttik, J. (2001), *Kwaliteit in meervoud; conceptualisering en operationalisering van ruimtelijke kwaliteit voor meervoudig ruimtegebruik*, Habiforum, Gouda

Ministerie van VROM (2002), *Pleidooi voor de openbare ruimte; de opgave verkend*, Den Haag

Ministerie van VROM (2007), *Beleidsprogramma Mooi Nederland*, Den Haag

Neprom en de vernieuwdestad (2007), *Investeren in ruimtelijke kwaliteit*, Voorburg

Provincie Noord-Brabant (2007), *BrabantStad Mozaïek Metropool*, rapportage ontwerpatelier, 's-Hertogenbosch

Provincie Noord-Brabant (2008), *De BrabantCode; samen werken aan ruimtelijke kwaliteit*, 's-Hertogenbosch

Vreeman, R. (2008), *Het Verhaal van de Stad; over strategievorming in industrie-steden*, BAZN de bestuursacademie, Tilburg

De geïnterviewde directeuren zijn Johan Dunnewijk van WonenBregburg, Ad Gruijters van Casade Woondiensten, Ton Mans van Domein, Harry Reininga van Singelveste AlleeWonen, Tonny van de Ven - de Jong van Aramis AlleeWonen en Johan Westra van Cires.

De volledige teksten van de interviews zijn te vinden op www.futurawonen.nl.

Over de auteurs

Judith Lekkerkerker (1979) studeerde architectuur aan de Technische Universiteit Delft. Daarna werkte zij als adviseur en projectmanager bij Urban Solutions, DE LIJN en sinds 2008 bij Inbo. Haar werkvelden zijn: strategieontwikkeling en stedelijke vernieuwing met bijzondere aandacht voor innovatieve participatieprocessen. Judith Lekkerkerker is tevens redacteur bij Ruimtevolk.

Guido Wallagh (1964) is sinds 2008 als partner verbonden aan Inbo. Hiervoor was hij als adviseur en directeur werkzaam bij DE LIJN. Hij studeerde planologie aan de Universiteit van Amsterdam, waar hij in 1994 ook gepromoveerd is. Zijn werkvelden zijn: stedelijke vernieuwing (zowel visieontwikkeling als procesmanagement), participatie, communicatie, locatiemarketing en gebiedsgerichte samenwerking. Centraal in de advisering staat de ruimtelijke en sociaaleconomische structuurversterking van wijken, steden en hun bewoners. Guido Wallagh is daarnaast fellow gebiedsontwikkeling aan de Amsterdam School of Real Estate (Universiteit van Amsterdam), universitair hoofddocent planologie (Universiteit Utrecht) en voorzitter van de Programmaraad van het Architectuurcentrum Amsterdam (ARCAM).

Futura

Saal van Zwanenbergweg 19

Postbus 4273

5004 JG Tilburg

t 013 - 465 34 44

f 013 - 465 34 45

info@futurawonen.nl

www.futurawonen.nl